

Пархоменко Н. М.,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
завідувач відділу
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-5870-9261

МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

THE MECHANISM OF THE STATE: THEORETICAL FOUNDATIONS AND FEATURES OF TRANSFORMATION IN CONDITIONS MILITARY STATE

Дослідження теоретичних засад механізму держави та їх практична реалізація в умовах воєнного стану в Україні та повоєнний період обумовлений нагальною потребою вдосконалення взаємодії між органами державної влади, апаратом держави та інститутами громадянського суспільства, а також приведення у відповідність до принципів та стандартів належного урядування в країнах Європейського Союзу.

Загалом формування моделі механізму держави в тому чи іншому соціальному середовищі залежить від багатьох чинників, зокрема від характеру розподілу влади, методів реалізації державної влади, ступеню відкритості та взаємодії з суспільними інститутами, форми державного правління та режиму. Окрім того, серед чинників, які безпосередньо впливають та визначають функціонування механізму держави та його ефективність: зміст владних повноважень суб'єктів державної влади; характер принципів організації та реалізації державної влади; існування організаційно-правових механізмів реалізації державно-владних повноважень; матеріально-фінансове забезпечення реалізації державно-владних повноважень; відповідальність суб'єктів за невиконання або неналежне виконання, передбачених законом повноважень; громадський контроль за законністю здійснення державної влади тощо.

Запровадження в Україні воєнного стану та негайна потреба стабілізації суспільних відносин, підтримання правопорядку спричинило швидку трансформацію механізму держави, пошук нових шляхів, форм та засобів організації державної влади та місцевого самоврядування. Саме це надало можливість Україні вже понад рік вести жорстоку війну та одночасно підтримувати соціально-економічну стабільність, забезпечувати здійснення основних функцій держави.

Наголошено, що ефективне державне управління є однією з передумов для демократичного розвитку, зміцнення громадянського суспільства, захисту прав і свобод громадян, є чинником забезпечення національної безпеки та оборони, політичної, економічної та соціальної стабільності як в умовах воєнного стану, так і у повоєнний період.

Ключові слова: механізм, держава, апарат, воєнний стан, Європейський Союз, трансформація, права і свободи, державна влада, адаптація, реформа.

The study of the theoretical foundations of the state mechanism and their practical implementation under martial law in Ukraine and the post-war period are conditioned by the urgent need to improve the interaction between public authorities, the state apparatus and civil society institutions, as well as bringing them in line with the principles and standards of good governance in the countries of the European Union.

Generally, the formation of a model of the mechanism of the state in a particular social environment depends on many factors, in particular on the nature of the distribution of power, methods of exercising state power, the degree of openness and interaction with social institutions, the form of government and regime. In addition, among the factors that directly influence and determine the functioning of the state mechanism and its effectiveness: the content of power powers of subjects of state power; the nature of the principles of organization and implementation of state power; the existence of organizational and legal mechanisms for the implementation of state powers; material and financial support for the implementation of state powers; responsibility of subjects for non-fulfillment or improper performance of powers provided by law; public control over the legality of the exercise of state power, etc.

The introduction of martial law in Ukraine and the immediate need to stabilize social relations, maintain law and order led to a rapid transformation of the mechanism of the state, the search for new ways, forms and means of organizing state power and local self-government. This enabled Ukraine to wage a brutal war for more than a year and at the same time maintain socio-economic stability, ensure the implementation of the main functions of the state.

It is emphasized that effective public administration is one of the prerequisites for democratic development, strengthening civil society, protecting the rights and freedoms of citizens, is a factor in ensuring national security and defense, political, economic and social stability both under martial law and in the post-war period.

Key words: *mechanism, state, apparatus, martial law, European Union, transformation, rights and freedoms, state power, adaptation, reform.*

Постановка проблеми. Однією з основних проблем, які стоять перед сучасними державами з моменту їх утворення, є створення ефективного державного механізму. Від того, наскільки останній відповідає своєму призначенню, значною мірою залежить успіх і самих держав, і реформ, які в них проводяться [1, 37–43]. Не виключенням, в даному випадку, є державотворчий досвід незалежної України. До того ж, запровадження в Україні воєнного стану та негайна потреба стабілізації суспільних відносин, підтримання правопорядку спричинило швидку трансформацію механізму держави, пошук нових шляхів, форм та засобів організації державної влади та місцевого самоврядування. Саме це надало можливість Україні вже понад рік вести жорстоку війну та одночасно підтримувати соціально-економічну стабільність, забезпечувати здійснення основних функцій держави.

Стан опрацювання проблеми. Дослідження організації та діяльності державної влади в цілому та державного апарату зокрема присвятили свою увагу вітчизняні та зарубіжні вчені, а саме: Л.Р. Біла, Ю.А. Ведерников, В.В. Забарський, С.В. Ківалов, С.А. Косінов, Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвеева, С.Ю. Наумов, Ю.М. Оборотов, Г.О. Саміло, С.М. Серьогін, Е.Ф. Усманова тощо. Втім, проблематика організації та діяльності механізму держави за надзвичайного – воєнного стану наразі не отримала ґрунтовного аналізу, що і є **метою** нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Розпад СРСР наприкінці ХХ століття, поява низки молодих демократій та системні реформи в країнах Західної Європи, спрямовані на модернізацію організації державної влади, зумовлені масштабними інтеграційними процесами, на думку багатьох вчених та державних діячів, ознаменувало початок постіндустріальної епохи, трансформацію відносин держави і громадянського суспільства, пошук ефективного балансу між централізацією і децентралізацією, публічного та приватного інтересів тощо. Формування моделі механізму держави в тому чи іншому соціальному середовищі залежить від багатьох чинників, зокрема від характеру розподілу влади, методів реалізації державної влади, ступеню відкритості та взаємодії з суспільними інститутами, форми державного правління та режиму.

До того ж практика розвинених держав та теорія конституціоналізму свідчать, що вибір моделі державного механізму залежить від ряду об'єктивних факторів. До них насамперед відносяться географічне розташування, а отже, вплив

держав-сусідів, та культурно-історична і правова спадщина, яка в т. ч. знаходить вираження в правовій культурі й особливо в її девіаціях [2, 88–93]. Сутність та зміст механізму держави також залежить від цілей, викликів та вимог, що стоять перед конкретною державою, а також способів управління різного роду процесами в соціумі.

Найбільш загальною є класифікація державних механізмів на відкритий чи закритий типи. Як зазначає А. Фолес, відкритість (або транспарентність державного механізму), насамперед полягає в тому, що за умов демократичного правління державний механізм формується громадянами держави безпосереднім або опосередкованим шляхом. Основоположне значення в транспарентності має залежність державного механізму від громадянського суспільства, що, зокрема, виражається в його контролі з боку останнього. У цьому контексті не менше значення має наявність ефективної системи контролю – як внутрішнього, так і зовнішнього – за власне державним механізмом та його окремими елементами [3].

Загалом дослідження проблем механізму формування та реалізації державної влади актуалізується на сучасному етапі розвитку держави, коли виникає необхідність оцінки її діяльності, вироблення критеріїв її ефективності.

Серед чинників, які безпосередньо впливають та визначають функціонування механізму держави та його ефективність: зміст владних повноважень суб'єктів державної влади; характер принципів організації та реалізації державної влади; існування організаційно-правових механізмів реалізації державно-владних повноважень; матеріально-фінансове забезпечення реалізації державно-владних повноважень; відповідальність суб'єктів за невиконання або неналежне виконання, передбачених законом повноважень; громадський контроль за законністю здійснення державної влади тощо.

Розуміючи поняття «механізм» як внутрішню будову певного явища соціальної дійсності, варто наголосити, що механізм держави являє собою внутрішню організацію держави, яка складається з суб'єктів державно-владних відносин, об'єктів впливу – те, на що спрямована діяльність суб'єктів: суспільні відносини; зв'язків, які виникають між суб'єктами державної влади з приводу її реалізації, конституційно визначених повноважень суб'єктів державної влади, гарантій їх функціонування та відповідальності. Таким чином реалізація завдань та здійснення функцій держави передбачає створення

відповідних засобів інституційного, організаційного та нормативного характеру, сукупність яких в теорії держави і права та державному управлінні отримала назву державного механізму.

Відповідно в структурно-змістовному аспекті «механізм держави» включає в себе чотири складові: 1) правову – сукупність правових норм, що визначають систему державних інституцій, їх повноваження, форми і методи діяльності, способи реалізації завдань і функцій держави; 2) структурну – сукупність державних організацій: органів держави, державних підприємств, державних установ; 3) функціональну – система визначених функцій, для реалізації яких створені відповідні державні організації; 4) інструментальну – система визначених законодавством повноважень, способів, методів, прийомів й засобів реалізації державних функцій. Ці складові знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності [4, 430–436].

Відтак серед ознак механізму держави необхідно виокремити такі: це цілісна ієрархічна система державних організацій, яка має певну структуру і побудована на засадах субординації (підпорядкування) та координації (погодження дій, спільного вирішення ключових питань); структуру як його внутрішня будова, є сукупністю елементів (державний апарат, державне підприємство та державні установи) та взаємозв'язків між ними; має суворо визначений порядок створення, функціонування і ліквідації; наявність чітко визначених повноважень у кожного елемента; збалансованість повноважень вищих державних органів влади, як запобіжник монополізації влади, політичних криз та зловживання владою; одна з передумов виконання державою своїх завдань у повній мірі; пріоритет державних органів, які мають державно-владні повноваження щодо державних підприємств і державних установ, які не є носіями державної влади, втім створюють матеріальні та духовні блага; характеризується спільністю мети державних організацій та різноманітністю їх завдань.

Державний механізм за сучасних умов та викликів глобалізації і правової інтеграції, незалежно від його специфічних елементів, має відповідати певним вимогам. Серед них: націленість на досягнення мети, яка стоїть перед державним механізмом; ефективність, тобто досягнення мети найкращим чином, в найбільш короткі терміни і з найменшими затратами; іманентна здатність до розвитку та модернізації [5, 124]; створення відповідної організаційної структури.

В умовах воєнного стану механізм держави має отримати додаткові правові, інституційні та організаційні засоби, аби забезпечити ефективне державне управління, організацію влади на всій території держави, її відновлення на деокупованих районах. Саме з цією метою Верховна Рада України прийняла Закон України

«Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення керованості державою в умовах воєнного стану» від 24 березня 2022 року № 2156-IX, яким зокрема вносено зміни до законів України: «Про центральні органи виконавчої влади», «Про Кабінет Міністрів України» та «Про правовий режим воєнного стану». Законом запроваджено таке: надання права у разі необхідності Кабінету Міністрів України в умовах воєнного стану визначати місцезнаходження міністерств, інших центральних органів виконавчої влади; надання повноважень сільському, селищному, міському голові територіальної громади, на території якої не ведуться бойові дії та не прийнято рішення про утворення військової адміністрації населених пунктів, за погодженням з керівником відповідної обласної військової адміністрації приймати низку важливих рішень; спрощення процедури прийняття кадрових рішень щодо політичних посад, посад державної служби, посад в органах місцевого самоврядування, посад керівників суб'єктів господарювання державного та комунального секторів економіки в умовах воєнного стану; врегулювати особливості здійснення повноважень органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану; надання додаткових повноважень Кабінету Міністрів України в умовах воєнного стану для ухвалення швидких рішень нагального характеру та ін [6].

Загалом з 24 лютого 2022 року необхідно констатувати активізацію правотворчої діяльності Парламенту України. Зокрема, Верховна Рада України: розглянула 825 питань порядку денного; прийняла 384 закони в цілому, зокрема, 50 – у новій редакції; проголосувала 33 ратифікації та 15 денонсацій. Парламентом прийнято приблизно 100 законодавчих актів, безпосередньо спрямованих на протидію збройній агресії російської федерації, зокрема, 9 заяв та 24 звернення до міжнародної спільноти із цього приводу. У сфері європейської інтеграції вже прийнято 39 законів, 31 законопроект – за основу [7]. Втім практично всі ключові щодо організації роботи державного механізму нормативно-правові акти, Парламент України прийняв протягом перших півроку війни. Завдяки запровадженню відповідних правових регуляторів було налагоджено або стабілізовано економічну, соціальну, політичну та військово-промислову сферу, що в підсумку дозволило Україні вистояти та вести активну боротьбу за збереження державності та суверенітету, визначити власне місце на геополітичній мапі світу.

З новими викликами зіштовхнулася і судова влада в Україні. Зокрема йдеться про проблеми забезпечення організації та здійснення судочинства. Відповідно до ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства в умовах воєнного стану забороняється. 24.02.2022

Рада суддів України прийняла рішення «Щодо вжиття невідкладних заходів для забезпечення сталого функціонування судової влади в Україні в умовах припинення повноважень Вищої ради правосуддя та воєнного стану у зв'язку зі збройною агресією з боку РФ», а 03.03.2022 Верховна Рада прийняла Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо зміни підсудності судів». Окрім того, ще було прийнято низку розпоряджень та видано наказів щодо організації роботи судів в умовах загрози життю і здоров'ю відвідувачів суду, працівників апарату суду, суддів, зміну підсудності, умов припинення роботи окремих судів, форм проведення засідань суду, продовження процесуальних строків тощо.

Відповідно реалії воєнного стану змінили уявлення щодо традиційних механізмів організації публічної влади, форм та методів її здійснення. На різних рівнях влади було запроваджено нові посади та посадові особи, нові органи, які вже понад рік виконують завдання із забезпечення громадського порядку, безпеки населення, контролю та заходів, пов'язаних із життєдіяльністю в громадах в умовах правового режиму воєнного стану.

З одного боку, такі органи покликані забезпечити обороноздатність населених пунктів, з іншого – захистити права, свободи та законні інтереси громадян, що мешкають на території цих міст та сіл. Саме в аспекті забезпечення прав і свобод громадян виникають проблеми, пов'язані із потребою чіткого уявлення та правової визначеності щодо повноважень нових органів влади та тих, що існували до війни, припинили або продовжують свою діяльність. Йдеться про військові адміністрації, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування – інститут народовладдя, через який здійснюють управління місцевими справами у низових адміністративно-територіальних одиницях шляхом самоорганізації жителів за згоди та при сприянні держави [8]. Втім щодо доцільності функціонування чи розпуску останнього під час війни наразі точаться дискусії.

Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII військові адміністрації – це тимчасові органи державної влади, які формуються указом Президента України та діють на визначеній главою держави території України, як вимушений захід для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян. 24 лютого 2022 р. Указом Президента України № 68/2022 на всій території України утворено 25 обласних військових адміністрацій. Обласні, Київська міська державні адміністрації набули

статусу відповідних військових адміністрацій, а голови цих державних адміністрацій – посади начальників військових адміністрацій. Така ж ситуація і на рівні районів.

Втім, відповідно до Закону, військова адміністрація може бути утворена, якщо сільські, селищні, міські ради та/або їхні виконавчі органи не здійснюють покладені на них Конституцією та законами України повноваження, в т.ч. внаслідок: фактичного саморозпуску або самоусунення та невиконання повноважень або припинення повноважень згідно з законом. Тут варто констатувати, що перелік причин невиконання повноважень є невичерпним, а поняття «фактичне невиконання повноважень» потребує тлумачення щодо обсягу повноважень, які не виконуються. З огляду на це Президент отримує можливість та право вирішувати це питання щодо утворення військової адміністрації на власний розсуд, відповідно до фактичних обставин та необхідності.

Таким чином, фактично вже існуючі органи державної влади отримали нові повноваження, набули іншого статусу. Відповідно до ч. 2 статті 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» військові адміністрації населених пунктів отримують всі 46 повноважень місцевих рад та понад 200 делегованих, які надані органам місцевого самоврядування законами України. Всі інші повноваження здійснює начальник військової адміністрації одноосібно. Частина з них можна делегувати заступникам за виключенням тих, що передбачені п. 1. ч. 2 ст. 10 згаданого Закону України.

Утворені в населених пунктах військові адміністрації в особі начальника (який діє на підставі постанови Верховної Ради України) виконують функції місцевої ради чи виконкому, діють від імені громад, і в їх інтересах можуть приймати рішення у формі наказів та розпоряджень (переважають). Ці акти приймаються начальником військової адміністрації одноособово. Тому, на відміну від органів місцевого самоврядування, при прийнятті рішень військовими адміністраціями відсутня колегіальність та можливість дотримання балансу інтересів.

Окрім того військові адміністрації можуть здійснювати всі правочини, в т.ч. і щодо відчуження майна, дії пов'язані з утворенням, реорганізацією та ліквідацією підприємств. Право комунальної власності визначено і захищається Законом України «Про місцеве самоврядування», втім, під час воєнного стану майно громади може бути вилучене примусово, особливо у районах бойових дій та прифронтових територіях, в т.ч. і за усним розпорядженням обласної, районної військових адміністрацій чи військовим командуванням.

Що ж стосується органів місцевого самоврядування, то відповідно до ст. 78 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»:

повноваження сільської, селищної, міської, районної в місті, районної, обласної ради достроково припиняються з дня набрання чинності актом Президента України про утворення відповідної військової адміністрації. Тому створення військової адміністрації завжди означає припинення діяльності відповідної місцевої ради. Повернення до функціонування органів місцевого самоврядування на таких територіях можливе лише після скасування воєнного стану. Втім, на територіях, де не може бути відновлено діяльність місцевих рад чи виконкомів і нікому передати повноваження, діяльність військових адміністрацій рішенням Верховної Ради України має бути продовжена.

У депутатів місцевих рад мандат не припиняється на час воєнного стану, вони продовжують представляти інтереси громад та за необхідності оскаржувати дії військових адміністрацій на предмет законності та обґрунтованості прийнятих начальником адміністрації рішень, який несе персональну юридичну відповідальність.

Під час війни громади консолідуються та беруть на себе велику частку важливих завдань гуманітарної та соціальної сфери, підтримуючи волонтерський рух, приймаючи внутрішньо переміщених осіб, формуючи та підтримуючи територіальну оборону, забезпечуючи потреби цивільних та військових, зберігаючи функціонування системи критичної інфраструктури [9]. Наразі органи місцевого самоврядування усіх рівнів співпрацюють з військовим командуванням та військовими адміністраціями, а за потреби погоджують між собою окремі повноваження; налагоджено механізм економічної підтримки Збройних Сил України, здійснено успішну релокацію частини бізнесу із зони бойових дій і сусідніх із нею територій у західні регіони, проводиться евакуація цивільного населення; ті громади, які постраждали від російської агресії, та нині звільнені від окупації, розпочали відбудову територій тощо [10].

Поряд з цим існує і негативний досвід. Зокрема йдеться про випадки переходу окремих депутатів на Сході країни на сторону агресора, підривної діяльності, колабораціонізму тощо. Саме через це серед політиків іноді лунають заклики щодо ліквідації інституту місцевого самоврядування на період воєнного стану. Втім, на нашу думку, такі твердження є необґрунтованими, поспішними та неконституційними.

Отже наразі в умовах воєнного стану одночасно співіснують та функціонують військові адміністрації, що перебрали на себе повноваження державних адміністрацій та органи місцевого самоврядування. Загалом протягом року відбулося налагодження взаємодії та конструктивного партнерства цих органів публічної влади в ім'я здобуття перемоги і відбудови України. Таким чином відбулося посилення централізації у системі виконавчої влади, відбулися

зміни щодо порядку реалізації функцій органів місцевого самоврядування в напрямку надання переваги виконанню завдань, пов'язаних із воєнним станом та потребами національної безпеки і оборони.

Окремо варто згадати щодо трансформації сутності та змісту механізму держави, його апарату в аспекті вимог, виконання яких Європейський Союз у 2022 році визначив як умову того, що статус України як кандидата в члени Європейського Союзу збережеться, а саме: реформа Конституційного Суду України; продовження судової та антикорупційної реформ, включно з призначенням керівника САП; боротьба з відмиванням коштів; реалізація антиолігархічного закону тощо. Наразі окремі з цих вимог вже виконано. Окрім того, попри повномасштабну війну, влада продовжила активний процес адаптації українського законодавства до права ЄС. Як зазначалося, Верховною Радою України у сфері європейської інтеграції вже прийнято 39 законів, 31 законопроект – за основу [11]. Загалом, «Україна виконала 72% всіх зобов'язань, передбачених Угодою про асоціацію з Європейським Союзом» [12].

Висновки. Визначивши теоретичні складові механізму держави та констатуючи інституційну, правову та організаційну сформованість механізму держави в Україні, серед основних напрямів його розвитку і вдосконалення, в тому числі в умовах воєнного стану варто виокремити такі.

1. Удосконалення організаційно-правових засад функціонування механізму держави. Чіткого законодавчого врегулювання потребують механізми створення, функціонування та взаємодії всіх органів державної влади, посилення політичної відповідальності представників державної влади в Україні за невиконання або неналежне виконання повноважень, особливо в умовах воєнного стану.

2. Скорочення державного апарату та удосконалення його структури, адже Україна потребує модернізації організації державної влади та взаємодії між всіма гілками державної влади, приведення їх у відповідність до європейських стандартів.

3. Підвищення рівня професійності державних службовців. Проблема кадрового забезпечення діяльності органів державної влади в Україні була і залишається однією з найсерйозніших. Професійний рівень, рівень правової культури та правової свідомості державних службовців, парламентарів, суддів, їх особисті моральні якості – це ті критерії, які мають братися до уваги при призначенні чи обранні на посаду.

4. Запровадження ефективних механізмів боротьби з корупцією і зловживанням владою, контролю за діяльністю державних органів, посадових осіб, підприємств та установ, в тому числі представниками громадянського суспільства.

Реалізація зазначених напрямів має відбуватися з урахуванням досвіду розвинених демократій, власних державотворчих традицій, соціально-культурної спадщини й національних інтересів та наукового супроводу.

Таким чином, аналіз теоретичних засад механізму держави та їх практична реалізація в умовах воєнного стану в Україні та повоєнний період обумовлений нагальною потребою вдосконалення взаємодії між органами державної влади, апаратом держави та інститутами гро-

мадянського суспільства, а також приведення у відповідність до принципів та стандартів належного урядування в країнах Європейського Союзу. Адже ефективне державне управління є однією з передумов для демократичного розвитку, зміцнення громадянського суспільства, захисту прав і свобод громадян, є чинником забезпечення національної безпеки та оборони, політичної, економічної та соціальної стабільності як в умовах воєнного стану, так і у повоєнний період.

Список використаних джерел:

1. Фолес А.М. Механізм сучасної правової держави: доктринальні аспекти. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 3. С. 37–43. URL: [file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D1%96%D0%BD/Downloads/Nzizvru_2013_3_9%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D1%96%D0%BD/Downloads/Nzizvru_2013_3_9%20(1).pdf)
2. Динник І.П. Механізми розвитку та функціонування держави в сучасному світі http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/6_2021/32.pdf
3. Фолес А. Механізм сучасної правової держави : доктринальні аспекти. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 3. С. 37–43. URL: [file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D1%96%D0%BD/Downloads/Nzizvru_2013_3_9%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D1%96%D0%BD/Downloads/Nzizvru_2013_3_9%20(1).pdf)
4. Наливайко Л.Р. Державний лад України: теоретико-правова модель: монографія. Х. : Право, 2009. 598 с.
5. Сіренко В.Ф. Інтереси і влада: монографія. К.: Оріяни, 2006. 536 с.
6. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення керованості державою в умовах воєнного стану» від 24 березня 2022 року № 2156-IX <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1256191>
7. Рік роботи Верховної Ради України в умовах війни <https://www.rada.gov.ua/news/Top-novyna/233494.html>
8. Місцеве самоврядування / О. В. Батанов // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-67944>
9. Виїзд за кордон депутатів місцевих рад та посадових осіб органів місцевого самоврядування. Режим доступу: <https://hromady.org/vi%D1%97zd-za-kordon-deputativ-misc-evix-rad-ta-posadovix-osib-organiv-miscevogo-samovryaduvannya/>
10. Савичук О. Як працює місцеве самоврядування в умовах воєнного стану? Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/03/23/7333907/>
11. Рік роботи Верховної Ради України в умовах війни <https://www.rada.gov.ua/news/Top-novyna/233494.html>
12. Україна виконала 72% всіх зобов'язань, передбачених Угодою про асоціацію. <https://suspilne.media/424650-es-zvit/>